

Лілія Невідомська
(Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна
академія імені Тараса Шевченка),
Стефанія Лісняк
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

РОЛЬ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню ролі церковнослов'янської мови як богослужбової в різні періоди історичного розвитку України. Особливості використання цієї мови розглянуто в межах тих часових зрізів, які дослідники виділяють в історії української літературної мови: Крім докладної характеристики кожного із таких етапів, визначено також основні зміни, яких зазнавала церковнослов'янська мова, і чинники, що їх спричинили.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, сакральна мова, українська народна мова, українська літературна мова, редакції (ізводи) церковнослов'янської мови, православна церква, греко-католицька церква.

Лилия Невидомская, Стефания Лисняк. РОЛЬ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЯЗЫКА В РЕЛИГИОЗНОЙ СФЕРЕ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ

Статья посвящена освещению роли церковнославянского языка как богослужбного в разные периоды исторического развития Украины в границах тех временных срезов, выделяемых исследователями в истории украинского литературного языка. Кроме детальной характеристики каждого из этих этапов, определены также основные изменения, которым подвергался церковнославянский язык, и обуславливающие их факторы.

Ключевые слова: церковнославянский язык, сакральный язык, украинский народный язык, украинский литературный язык, редакции (изводы) церковнославянского языка, православная церковь, греко-католическая церковь.

Liliya Nevidomska, Stefaniya Lisnyak. THE ROLE OF THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE IN RELIGIOUS SPHERE AT THE VARIOUS STEPS OF HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to highlighting the role of the Church Slavonic language as a liturgical language in Ukraine at various stages of historical development. The peculiarities of the use of this language are considered within the historical stages, which are distinguished in the development of the Ukrainian literary language. In addition to the detailed description of each of these periods, the changes that were under the Church Slavonic language and the factors that caused them were also identified.

Keywords: Church Slavonic language, sacral language, Ukrainian literary language, editorial board (Church and Slavonic language estates), folk-speaking language, Orthodox Church, Greek Catholic Church.

Цьогорічне відзначення 380-ліття кременецької «Грамматики, или Писменници...» – це подія, яка мотивує не лише всебічне дослідження самої пам'ятки, але й поглиблене осмислення важливих питань, що стосуються вживання церковнослов'янської мови в Україні. Йдеться насамперед про певні лінгвістичні й деякі інші суспільно значущі аспекти функціонування в нашій країні найдавнішої літературної мови слов'ян, якою послуговувалися тут ще з часів Київської Русі та й у всі наступні періоди історії України аж донині. Очевидно, що в різні історичні епохи застосування згаданої мови була неоднаковим та залежало від конкретних обставин суспільного буття.

Численні праці вітчизняних і зарубіжних учених демонструють тривале та ґрунтовне висвітлення широкого кола тем, пов'язаних із виникненням, побутуванням, роллю згаданої мови в релігійному, науково-освітньому, культурному житті слов'ян, у тому числі й українців. Варто наголосити, що серед досліджуваних проблем особливо актуальним було й залишається розкриття взаємодії церковнослов'янської мови з мовою українського народу, передовсім із її найвищою літературною формою.

І хоча до цього питання зверталися й продовжують звертатися відомі філологи (Л. Булаховський, О. Горбач, А. Кримський, В. Ламанський, М. Нікольський, В. Німчук, С. Обнорський, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Русанівський, І. Свенціцький, С. Смаль-Стоцький, І. Срезневський, Є. Тимченко, О. Шахматов, Ю. Шевельов, І. Ющук та ін.), певні моменти тривалого поширення й тенденції суспільного вжитку церковнослов'янської мови на наших теренах у її зв'язках із давньою та сучасною українською літературною мовою є недостатньо з'ясованими, а розгляд відповідних явищ лінгвального розвитку подекуди залишається дискусійним. Це, зокрема, стосується дослідження процесів розгортання, активізації чи, навпаки, згортання в певні історичні періоди функцій церковнослов'янської мови в світському спілкуванні, та тих змін, що простежувалися в її богослужбовому використанні.

Своєчасність окресленої проблематики зумовлена тим, що проникнення в релігійну сферу й поступове утвердження тут української мови поряд із церковнослов'янською в різні історичні епохи супроводжувалося та супроводжується нині більш або менш гострим і часто дискусійним обговоренням, яке потребує відповідного лінгвістичного інтерпретування.

Мета пропонованої статті – простежити й узагальнити передовсім мовознавчі погляди на використання церковнослов'янської мови як богослужбової, зважаючи на розвиток такого ж функційного навантаження української літературної мови.

Висвітлюючи історію церковнослов'янської мови від найдавніших часів до XVIII ст., видатний філолог і церковний діяч І. Огієнко вказує на постійне контактування цієї мови з живими слов'янськими мовами: *«Щоби пристосувати церковну мову до народного розуміння, [...] постійно замінують застарілі граматичні форми на більш живі. Такі зміни йдуть без перерви з XIV ст. в XV, XVI, XVII, XVIII»* [6, с. 24].

Зважаючи на особливості функціонування церковнослов'янської мови, її використання в Україні доцільно розглядати в межах тих історичних етапів, які лінгвісти виділяють у розвитку української літературної мови, як-от: староукраїнський (IX–XI–перша половина XIV ст.); середньоукраїнський (друга половина XIV–XVIII ст.); новоукраїнський (кінець XVIII–поч. XIX–XXI ст.).

У староукраїнську (давньоукраїнську) добу з остаточним прийняттям християнства в Київській Русі церковнослов'янська мова перш за все *«була церковною мовою – мовою Богослужіння, мовою Молитви, культовою, священною»* [4, с. 28]. Як відомо, це була модифікована й дещо штучна пізніша старослов'янська (староцерковнослов'янська мова), яку в 60-их роках IX ст. створили Кирило та Мефодій на основі солунсько-македонського діалекту староболгарської мови [9, с. 14]. Цією літературною мовою свого часу послуговувалися різні слов'янські народи. Поступово внаслідок проникнення в неї елементів тодішніх живих мов уже з XII ст. можна простежувати відповідні відмінності у вимові певних звуків та використанні деяких форм і слів. Таким чином виникають варіанти церковнослов'янської мови (редакції, ізводи). З цього приводу І. Огієнко зауважує, що *«то православних церквах у слов'янських народів ніколи й не було зовсім однакової вимови, не було її навіть в IX–XI віках, бо кожний слов'янський нарід це з початку заведення слов'янської служби мав свою власну церковну вимову богослужбових текстів, в більшій чи меншій мірі наближену до живої народної мови»* [7, с. 45].

Нині виокремлюють давніші (до XIV ст.) ізводи: моравсько-чеський, хорватський, болгарсько-македонський, сербський, східнослов'янський. Згодом, у XIV–XV ст., формуються болгарська, сербська, московська, українська, білоруська редакції. До ізводів пізнього періоду належить синодальний (новомосковський), що виник у середині XVII ст. шляхом поєднання певних українсько-білоруських норм із московськими.

На думку В. Німчука, «із середини XIII ст. в Києві функціонує український різновид церковнослов'янської мови, яка не була однаковою навіть на теренах Східної Славії» [4, с. 30]. Зокрема, українській редакції церковнослов'янської мови притаманні певні риси, наприклад: вимова звука, позначуваного літерою «Ѣ», як сучасного [і], а давніх [ы] та [и] як нинішнього українського звука [и]; твердість приголосних перед [е], [и], а також губних приголосних звуків та ін. Стосовно цього доцільно привернути увагу до порад В. Сімовича щодо читання «церковних книг» [8, с. 89–94]. Варто вказати, що зближення церковнослов'янської мови з українською, яке простежувалося в XII–III ст., припиняється в другій половині XIV ст.

У середньоукраїнський період церковнослов'янська мова з другої половини XIV ст. зазнає болгарсько-сербського впливу, а добу з другої половини XVI ст. І. Огієнко називає українською, оскільки з цього часу *«опіка над церковною мовою цілком переходить до українського народу»* [6 с. 27].

Незважаючи на дезінтеграційні процеси в спільній літературній церковнослов'янській мові, завжди існувало прагнення підтримувати її єдність. Про це свідчать численні спроби виробити єдині норми на основі старих зразків. Одна з перших таких спроб – реформа, здійснена болгарським патріархом Єфимієм (Евтимієм) Тирновським наприкінці XIV ст. Її результатом було виправлення церковних книг і встановлення нового правопису з метою уніфікації церковнослов'янських текстів. Церковнослов'янська мова цього періоду ввібрала в себе чимало особливостей тодішньої живої болгарської мови [6, с. 26]. Цей т. зв. другий південнослов'янський вплив був спрямований на «очищення» церковнослов'янської мови. Це означало, що *«писемна мова відривалася від говірної [...] Всьому попередньому багатомовному рухові від чужинецької (староцерковнослов'янської) мови до вироблення певного компромісу завдяки впровадженню місцевих особливостей давався зворотний хід»* [11, с. 499].

Із XV ст. починається занепад церковнослов'янської мови, який, на думку І. Огієнка, продовжувався до кінця XVI ст. [6, с. 28]. Ця мова надто віддалилася від живої української мови й стала малозрозумілою для вірних, тому виникає потреба зробити мову Церкви загальнодоступною. Для XVI ст. характерна активізація в Україні релігійного й культурного життя. Саме тоді під впливом європейського реформаційного руху здійснюються відомі переклади богослужбових книг «простою мовою». («Пересопницьке Євангеліє» 1556–1561 рр., «Крехівський Апостол» 1560 р. та ін.). Ця мова, крім слів, властивих тогочасним українській, білоруській, польській і навіть чеській мовам, а також окремих діалектизмів, містить і церковнослов'янські лексеми (насамперед ті, до яких складно підібрати належні відповідники). Зауважимо, що звернення «До чителника», вміщене в кременецькій «Грамматіки, или Писменниці...», написано якраз цією «простою мовою»,

Проте наприкінці XVI – початку XVII ст. церковнослов'янська мова відновлює втрачені позиції та ще надовго стає панівною мовою Української Церкви. Окреслену тенденцію виразно засвідчує Острозька Біблія 1580-1581 рр. – одна з перших друкованих книг в Україні. Піднесення церковнослов'янської мови спричинене ще й тим, що вона, органічно пов'язуючись із православ'ям, стає потужним знаряддям боротьби проти поширення католицизму та ополячення. Саме тому українські культурні діячі прагнули урівняти церковнослов'янську мову в правах із іншими давніми мовами, якими була написана Біблія. Так, М. Смотрицький обстоював ієрархію п'ятих мов, серед яких давньогрецька, латинська та церковнослов'янська (староболгарська) мали повну «гідність» і творили трійцю священних мов, а руську та польську мови можна було використовувати в перекладах і поясненнях для менш освічених людей. Очевидно, що в ті часи сприймання церковнослов'янської мови для пересічних українців було вже досить важким.

Віддаленість церковнослов'янської мови від тодішньої української народної мови викликала необхідність укладати перекладні церковнослов'янсько-українські словники та створювати спеціальні мовознавчі праці, які б уніфікували відповідні норми. *«Текстова кодифікація церковнослов'янської мови в Острозькій Біблії і потреби шкіль, – наголошує О. Горбач, – стали спонукою до скодифікування системи церковнослов'янської мови в формі граматик: грецько-слов'янської «Адельфотес» і церковнослов'янської Лаврентія Зизанія і*

Мелетія Смотрицького» [1, с.270]. До таких посібників належить і кременецька «Грамматика, или Писменница...» (1638), видана тогочасним Богоявленським братством. Указаний стародрук призначався учням («тщателемъ»). Науковці вважають його скороченим і переробленим виданням відомої «Граматики» М. Смотрицького. Дослідники також висловлюють припущення, що автором «Грамматіки, или Писменници...» міг бути луцький єпископ Афанасій Пузина чи хтось із кременецьких викладачів [3, с. 145].

Варто наголосити, що в епоху польсько-католицької експансії саме Україна була важливим осередком слов'янської культури, центром охорони церковних традицій, і якраз тут здійснювалися спроби першої систематичної нормалізації церковнослов'янської мови в граматиках і словниках. Українці, передовсім діячі Острозького гуртка, дали всьому православному слов'янству усталений текст Святого Письма, який став основою всіх пізніших видань.

Російський лінгвіст М. Трубецької указує на величезну заслугу українців у запровадженні церковнослов'янської мови в Росії й збереженні чистоти церковнослов'янської традиції ще з домонгольських часів до XVIII ст. За його переконанням, «*вся традиція і форми використання церковнослов'янської мови для світської літератури йдуть з України*» [10, с. 117]. У XVII ст. церковнослов'янська традиція зберігалась у двох центрах – Києві та Москві. Після приєднання України до Москви спочатку домінувала київська традиція церковнослов'янської мови, що зумовило правку церковних книг за київськими та львівськими зразками.

Проте підпорядкування української церкви Росії (1686 р.), руйнівні закони (1720, 1704 pp.), спрямовані проти самобутності нашої церкви, призвели до зросійщення церковнослов'янської мови. У XVIII ст. відбувалося усування київської редакції церковнослов'янської мови в Росії, де за указом Петра I на Лівобережжі та Київщині було дозволено видавати книги тільки московським ізводом, який поступово утвердився на підросійських територіях України. Тут тексти церковно-наукових видань уніфікують у напрямку їхнього наближення до тогочасної літературної мови Росії. Архієпископ І. Ісіченко наголошує: «*якщо спочатку Росія прийняла мову українського митрополита Димитрія Ростовського як мову, взірцеву для церковнослов'янського богослужіння, то згодом русифіковані переклади поширюють на церковнослов'янську мову України вплив російської мовної традиції*» [2, с. 21].

У новоукраїнський період зросійщена церковнослов'янська мова продовжує використовуватися на згаданих українських землях, де як літературна стала побутовати російська мова. За таких обставин у релігійній сфері застосування київського ізводу церковнослов'янської мови припинилося.

Натомість в Західній Україні церковнослов'янська мова продовжувала функціонувати. Тут тривалий час були поширені погляди, згідно з якими книжна мова повинна бути церковнослов'янською або ж містити поряд із народнорозмовним церковнослов'янський пласт. Крім того, в Галичині, Закарпатті та на Буковині простежується також обмежене використання й кириличної графіки. Зауважимо, що на західноукраїнських теренах особливий місцевий варіант церковнослов'янської мови був поширений у релігійно-публіцистичному вжитку й у XIX ст.

У XX ст., в Україні домінує новомосковський (синодальний) ізвод церковнослов'янської мови, однак українська вимова церковнослов'янських текстів продовжувала зберігатися там, де мовою спілкування вірних залишалася українська. Насамперед це стосується греко-католицької церкви та окремих православних парафій у Галичині та Закарпатті. Проте відроджена 1919 р. в Києві УАПЦ запроваджує в Літургію сучасну українську мову, спираючись на відповідні переклади, здійснені Всеукраїнською Церковною Радою, зокрема митрополитом Василем Липківським (1864–1938), який 1919 р. відправив у Микільському соборі в Києві першу Літургію українською мовою. Після того, як сталінський режим знищив УАПЦ в Україні, тут знову провідною стає РПЦ, а панівною богослужбовою мовою – зросійщена церковнослов'янська. Українська мова в ролі богослужбової продовжила функціонувати в діаспорі.

У Західній Україні, яка до входження її до складу СРСР перебувала під владою Польщі, в православних церквах відправляли церковнослов'янською мовою київського ізводу, хоча їм було офіційно дозволено використовувати богослужбову українську мову за бажанням вірних.

Після Львівського неканонічного собору 1946 р., який ухвалив ліквідувати Берестейську унію 1596 р. й тим самим розірвати зв'язок із Ватиканом і приєднатися до РПЦ, у західних епархіях Українського екзархату останньої поширився київську редакцію церковнослов'янської мови. Нині його в богослужінні застосовують деякі західні епархії УПЦ (Московського патріархату), наприклад Львівська й Володимир-Волинська, Перемишльська епархія в Польщі, а також окремі монастирі УГКЦ та Мукачівська греко-католицька епархія. Додамо, що РПЦ у богослужінні сьогодні використовує синодальний (новомосковський) ізвод церковнослов'янської мови.

Коли ж наприкінці 1980-х–на початку 1990-х УГКЦ, УПЦ-КП та УАПЦ виокремилися з РПЦ, відтоді у них служать українською мовою. У наші дні певна гострота мовного питання в релігійній сфері не спадає. Адже й нині в Україні прихильники різних конфесій дотримуються неоднакових поглядів стосовно богослужбової мови. Представники УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ обстоюють думку, що в незалежній Україні з властивою їй єдиною державною мовою функцію богослужбової повинна виконувати саме українська мова. Натомість представники УПЦ-МП вважають, що встановлена ще святими Кирилом і Мефодієм мова, має бути недоторканною. До обговорення цієї проблеми та її розв'язання певним чином долучаються й мовознавці. Зважаючи на мовну ситуацію, яка склалася в Україні та на перспективи розвитку сучасної української літературної мови як функційно багатогранної системи, бажаним і доцільним є її якнайширше богослужбове застосування. Щоб обґрунтувати цей висновок, необхідно розглянути хоча б основні аргументи прихильників богослужбового використання церковнослов'янської мови, які можна звести до певних положень.

По-перше, часто наголошують на тому, що нині церковнослов'янська мова – це священна літургійна мова, яка звучить тільки в молитовному діалозі людини з Богом, а українською, крім інших сфер спілкування, послуговуються також і в побуті. Тому в церковному вжитку таку звичну мову вірні можуть сприймати передовсім як світську, профанну, на противагу сакральній церковнослов'янській мові.

Стосовно цього варто зазначити, що й староцерковнослов'янська мова, яка виникла на живомовній основі солунсько-македонського діалекту староболгарської мови, була пов'язана з профанним світом, а своїй святості вона завдячує власне церковному вжитку. Крім того, важливо вказати на те, що богослужбову роль виконує не сучасна українська літературна мова загалом, а її спеціальний достатньо вироблений конфесійний стиль, який на відміну від інших стильових різновидів, значною мірою наповнений старослов'янськими, що духовно й почуттєво поєднують рідну мову з богонатхненною церковнослов'янською мовою.

По-друге, обстоюючи церковнослов'янську мову як мову українського православ'я, інколи наголошують на тому, що сьогодні тексти, які репрезентують церковнослов'янську мову синодального (новомосковського) ізводу, чи не найповніше відповідають грецьким першоджерелам. Однак справедливості подібних тверджень потрібно доводити, спираючись на ґрунтовний порівняльний аналіз україномовних видань Святого Письма, богослужбових книг, які перекладали різні автори впродовж тривалого часу. Очевидно, що в цьому випадку йдеться не про надуману обмеженість української мови як богослужбової, а про можливі деякі вади, неточності українських перекладів. Відповідну перекладацьку та організаційну діяльність у цьому напрямку здійснювали видатні церковні сподвижники насамперед представники УАПЦ та УГКЦ, які усвідомлювали роль рідної мови як важливого чинника духовності української нації. Така копітка міжконфесійна праця над удосконаленням й уніфікацією сакральних україномовних текстів повинна стати постійною важливою справою, спільною для релігійних діячів і фахівців-філологів. Необхідно глибоко усвідомлювати, що саме сьогодні здійснюється те, у що вірив митрополит Іларіон, який у праці «Українська мова як мова богослужбова» писав: *«Великий Український народ з переповненого серця. побожно складе у Святого*

Престолу Божого свою найбільшу всенародну жертву Богові – свою мову живу...» [5, с. 117–118].

На завершення необхідно привернути увагу до того, що запровадження в богослужіння української мови не повинно повністю усувати з нього церковнослов'янської мови. Вона глибоко закорінена в релігійному житті й ментальності української спільноти, тому за потреби, зокрема під час особливо урочистих відправ, певні сакральні тексти варто виголошувати в храмах церковнослов'янською мовою. Можна було б також на Великдень відправляти Літургію церковнослов'янською мовою, як практикуються в католицькій церкві відправи латинською мовою. Проте в цьому випадку в українських церквах потрібно послуговуватися згаданим раніше київським ізводом та традиційними для нього нормами вимови. Тобто сьогодні йдеться про історично вмотивоване й цілеспрямоване відродження в релігійному вжитку власне українського ізводу церковнослов'янської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбач О. Старослов'янська мова і церковнослов'янський переклад Св. Письма / Олекса Горбач // Зібрані статті. II. Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України. – Мюнхен, 1993. – С. 263–282.
2. Ісіченко І. Мова богослужінь: чинник інтеграції чи дезінтеграції Церкви / Ігор Ісіченко // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. – Львів, 1998. – С.20–32.
3. Німчук В. В. Мовознавство на Україні XVI-XVII ст. / Василь Німчук. –К. : Наукова думка, 1985. – 223 с.
4. Німчук В. Українська мова – священна мова / Василь Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32.
5. Огієнко І. Наша літературна мова / Огієнко Іван (митрополит Іларіон) // Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2011. – 356 с.
6. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови / Іван Огієнко. – Варшава : «Елпіс», 1931. – Т. V. – С. 3–33.
7. Огієнко І. Українська вимова богослужбових текстів / І. Огієнко // Дивослово. – 2007. – №9. – С. 43–48.
8. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з змінами й додатками / Василь Сімович. – Київ – Лейпциг, 1919. – 584 с.
9. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М Ф. Станівський. – К. : Вища школа, 1993. – 264 с.
10. Трубецкой Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре / Трубецкой Н. С. // Вопросы языкознания. – М., 1990. – №2. – С. 122–139, №3. – С. 114–134.
11. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Переклад з англійської / Юрій Шевельов ; [пер. з англ.]. – Харків : Акта, 2002. – 1066 с.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2018 р.